

ORBÁN JOLÁN

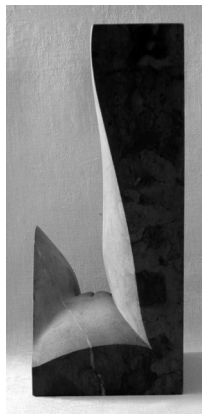
NYELVJÁTÉKOK, ÍRÁSJÁTÉKOK, OLVASÁSJÁTÉKOK

Wittgenstein és Derrida

■ Az *Action Philosophers* digitális képregénysorozat 11. számának Wittgenstein és Derrida a főhőse.¹ Mindketten feltűntek már a korábbi számokban, de most kerültek együtt címlapra.² A könyvajánlóban a következőt olvashatjuk: „A 20. század két legünnepeltebb elméje azt kapja, amit érdemel – hippes és humoros Akció Filozófusok-kezelést! Ludwig Wittgenstein volt talán az egyetlen olyan híres filozófus, aki két teljesen különböző és homlokegyenest ellentétes filozófiai rendszert hozott létre – mi mindkettőből gúnyt űzünk. És ugyanígy Jacques Derridából is, aki A Dekonstruktonátor szerepét játssza! »Hasta la vista. Epoche!« (Meglátjátok, ha elolvassátok a képregényt, megértitek a viccet!)”³

Azt már a címlapon szereplő karakterekből és a „Derridah, a dekonstruktonátor” kifejezésből láthatjuk, hogy a képregény készítői nagyon komolyan vették a Wittgenstein által felsorolt nyelvjátékokat, különösen a „Tréfálkozni; viccet mesélni” nyelvjátékot,⁴ amiként Derrida szójátékait és az írásjátékait is. A szerzők – Fred Van Lente (képregényíró) és Ryan Dunlavey (grafikus) – ez alkalommal sem hazudták meg az Evil Twins Comics márkanevet, megoldásaik ötletesek, szellemesek, néhol kicsit gonoszkodnak, néhol kicsit túllőnek a célon, de érdekesítőek és szórakoztatóak.⁵

Mielőtt még akció(hős)filozófusokként léptek volna színre a képregények világában, Wittgenstein és Derrida hosszú karriert futottak be a filozófiában. Különösen az anglo-amerikai filozófusok mutattak érdeklődést a Wittgenstein–Derrida páros iránt, amiben nagy szerepe volt Richard Rortynak, az analitikus fi-

Wittgenstein
a nyelvjáték,
Derrida az írásjáték
filozófusa.

lozófusnak, a neopragmatikus gondolkodónak és szofistának. Az analitikus filozófusnak köszönhetjük a „nyelvi fordulat” („linguistic turn”) kifejezés meghonosítását a filozófiai diskurzusban,⁶ a neopragmatikus gondolkodónak a Wittgenstein- és Derrida-esszéket,⁷ a szofistának az ironikus hangnemet. Rorty több szövegében is felvillantotta a Wittgenstein–Derrida párhuzamos olvasás lehetőségét,⁸ több olyan vitában is részt vett, amelyben a Wittgenstein és Derrida filozófiája közötti különbség volt a tét,⁹ több olyan szöveg sugalmazója volt, amelyek továbbgondolták az általa felvetett kérdéseket, így Wittgenstein és Derrida mellett Derrida és Davidson összevetésének lehetőségét is.¹⁰ Rorty megközelítésében (1) Derrida „igencsak félreértett nominalista, afféle francia Wittgenstein”;¹¹ (2) az „antilogocentrizmus, az antiesszencializmus és a radikális holizmus” Wittgenstein, Quine, Dewey és Davidson által jelzett vonalán helyezkedik el;¹² (3) a „korai” Wittgensteint idéző „korai” Derrida-szövegek „akadémikus, a »filozófiai standard szabályait« követő stílusától a kései Wittgensteinéhez inkább hasonló stílus irányába halad”.¹³ Richard Rorty mellett Stanley Cavell volt az a filozófus, aki már a hetvenes években felfigyelt az analitikus filozófia és a kortárs francia filozófia kérdésfeltevésének és hangnemének egybecsengésére.¹⁴ Cavell, akárcsak Rorty, elkezdte együtt olvasni, nem pedig egymás ellen kijátszani az analitikus és kontinentális filozófusok szövegeit.¹⁵ Austin és Derrida egyúttolvasásával nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy mindkét filozófus szövegeit újraértelmezzék az anglo-amerikai kontextusban.¹⁶ Wittgensteinről írott szövegeivel¹⁷ pedig Rortyval együtt „az »amerikai« Wittgenstein” sokat hivatkozott szerzője és az új Wittgenstein-olvasás ihletője.¹⁸ Az „»amerikai« Wittgenstein” képviselői a *Filozófiai vizsgálódások* nyelvfelfogása felől olvassák Wittgensteint, abban ugyan eltér a véleményük Cavell szerint, hogy Wittgenstein a mindennapi nyelv filozófusa vagy sem, de mindannyian eseményként fogják fel a kései Wittgenstein szövegeit.¹⁹ Alice Crary *The New Wittgenstein* című kötethez írott előszavában utal arra, hogy az amerikai filozófusok, bár nagyon eltérő perspektívából közelítik meg Wittgensteint, mindannyian Wittgenstein szövegeinek „terapeutikus olvasatát” adják. A szerkesztők – Alice Crary és Rupert Read – két stratégiát érvényesítettek a kötetben: (1) olyan szövegeket válogattak, amelyek újraértelmezték Wittgenstein korai és kései szövegeit és ezek egymáshoz való viszonyát; (2) a kötetet felépítésében nem a Wittgenstein-szövegek megjelenésének sorrendjét követték, hanem megfordították ezt a sorrendet, azaz a kései Wittgenstein szövegeit elemző tanulmányokkal kezdték – Stanley Cavell, John McDowell, Alice Crary, David H. Finkelstein, Rupert Read, Martin Stone –, a *Tractatus* újraértelmezéseivel folytatták – Cora Diamant, James Conant, David R. Cerbone, Juliet Floyd, Edward Witherspoon –, végül pedig egy meglepő fordulattal – *Az eltérő hang*, P. M. S. Hacker – zárták a kötet. Rögtön rákérdezhetünk arra, hogy mi az új az „új Wittgensteinban”, hiszen a szövegek egy része, így Stanley Cavell szövege már jóval korábban bevezette a terapeutikus olvasást, ebből a szempontból inkább Cora Diamant és James Conant szövegei kínálnak új szempontokat, hiszen a „standard értelmezésekkel” ellentétben a korai és késői szövegek között nem törést, hanem kontinuitást tételeznek. Az új Wittgenstein újdonságát éppen az adja, hogy a szerkesztők a Wittgenstein-olvasást és a szerkesztést nyelvjátékként fogják fel, arra készítetnek, hogy a kései Wittgenstein-szövegek olvasási tapasztalata felől olvassuk a *Tractatus*t, így lesz a „terapeutikus olvasás” Wittgenstein-olvasás-terápia. Természetesen csak annak, aki belemegy a szerkesztők által kínált olvasásjátékba.

■ Wittgenstein és Derrida nem csak Rortyt és Cavellt foglalkoztatta az anglo-amerikai filozófiában.²⁰ Marjorie Grene az elsők között veti föl egy ilyen összehasonlítás lehetőségét.²¹ Grene szempontjából a két filozófus esetében a közös elem „a karteziánus igazságfogalom, valamint a tiszta, önmagukat garantáló ideákkal szembeni kétely”, amelyre azonban nagyon is különböző módon válaszolnak: Wittgenstein a rekonstrukcióval, Derrida pedig a dekonstrukcióval.²² Wataru Kuroda²³ és Nicholas Gier²⁴ Wittgenstein és Husserl összehasonlításából indulnak ki, ám nem a *Logikai-filozófiai értekezés* és a *Logikai vizsgálódások* összevetésére helyezik a hangsúlyt, hanem a *Logikai vizsgálódások* és a *Filozófiai vizsgálódások* elemzésére, amit – amennyiben elfogadjuk ezt a feltételezést – Husserlre történő rájátszásával maga Wittgenstein sugall. A husserli fenomenológia mellett Heidegger és Merleau-Ponty „fenomenológiája” is helyet kap ebben a vizsgálatban, ezáltal pedig egy Wittgenstein–Derrida összehasonlítás lehetősége is körvonalazódik. Newton Garver és Seung-Chong Lee *Derrida and Wittgenstein*²⁵ című könyvében kitérnek a Wittgenstein *Logikai-filozófiai értekezése* és Derrida Husserl-kritikája közötti viszony elemzésének. A kulturális kontextus (Bécs, Párizs) és a filozófiai kontextus (Russell és Frege logikára alapozott nyelvfelfogása, Condillac, Rousseau retorikára alapozott nyelvfelfogása) különbözőségeit jelezve a két filozófus munkája közötti párhuzamok és eltérések feltárásával és értelmezésével egy összetettebb és árnyaltabb kép alakul ki erről a viszonyról és a két filozófus munkásságáról. A párhuzamok közé tartozik a szerzők szerint a nem tényyszerű diskurzus, a kifejező nyelv, a metafora előnyben részesítése, a metafora álcázott tudáskövetelményként való kezelésének ellenzése, a karteziánus hagyománnyal szembeni oppozíció, a privátnyelvkritika, a metafizikakritika; a különbségek pedig abból adódnak, hogy Derrida szövegeket, Wittgenstein problémákat elemez, Derrida homályos terminológiát alkalmaz, hosszú mondatokat és többértelmű kifejezéseket, amelyek a derridai írásmód nélkülözhetetlen játékosságához vezetnek, míg Wittgenstein a mindennapi tapasztalatból vett példák alapján analógiákat állít fel, a családi hasonlóság elvét alkalmazza, rövid tőmondatokat használ. A szerzőpáros nyíltan vállalja „Wittgenstein és az angol-amerikai hagyomány” iránti elkötelezettségét, így nem meglepő „éles” Derrida-bírálatuk és a könyv előszavában megelőlegezett végkövetkeztetésük sem, mely szerint: „Bár Derrida Rousseau- és Husserl-értelmezései több lényeges szempontból is egyoldalúak, szövegelemzéseik mindig stimulálóak és provokatívak, és ő a jobb kritikus. Wittgenstein világossága és nyitottsága, problémára összpontosítása, munkájának önkritikus minősége miatt jobb filozófusnak bizonyul.”²⁶ Iris Murdoch a korábbi vizsgálódásokkal szemben nagyobb figyelmet fordít a strukturalizmus és dekonstrukció viszonyának elemzésére, ám túlságosan is összemossa a kettő közötti határokat, olyannyira, hogy élet veszi Derrida strukturalizmus-kritikájának, amiként élet veszi Derrida filozófiájának is. Beállításában Derrida „irodalmár”, akinek „(szisztematikus, metafizikus)” stílusa inkább Nietzsche és Freud, mint Wittgenstein „(nem-szisztematikus, empiricista)” stílusára emlékeztet.²⁷ Henry Staten és Christopher Norris a két filozófus dekonstruktív tevékenységének összehasonlítására tesznek kísérletet, ám meglehetősen különböző szándék vezérli őket ebben a munkában. Staten azt akarja bizonyítani, hogy bár Amerikában az irodalomkritikusok kapták föl Derridát, és elsősorban a strukturalizmus és posztstrukturalizmus kontextusában vizsgálták, Derrida mindenekelőtt filozófus. A Wittgensteinnel való összevetéssel Staten egy olyan angol-amerikai kontextust kíván biztosítani neki, amelyen belül „a dekonstrukciónak filozófiai értelme van”.²⁸

A dekonstrukció mint filozófiai tevékenység

■ A dekonstrukció Derrida szójátéka – mely őrzi a heideggeri destrukció nyomait, és jelzi a derridai dekonstrukció ettől való elmozdulását –, ám a hozzá kapcsolódó filozófiai tevékenység alighanem magával a filozófiával egyidős. Henry Staten óva int attól, hogy túlságosan kitágítsuk e szó használati körét, szerinte „Derrida elődei között Wittgenstein az egyetlen, akinek a *Kék könyv*vel kezdődő korszakban sikerül egy következetes dekonstruktív álláspontot elérnie”.²⁹ Derrida szövegeiben ritkán történik utalás Wittgenstein szövegeire, az általa megnevezett protodekonstruktorok – Nietzsche, Freud, Heidegger – között sem találkozunk a nevével, az igaz azonban, hogy Wittgenstein is számol e három gondolkodóval, és a Wittgenstein-szövegek tanúsága szerint nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk ennek a számolásnak, mint egy pusztán „elszámolásnak”. A Derrida-hivatkozások arra engednek következtetni, hogy *A disszeminációtól* (1972) a *La carte postale* (1980) „Küldeményein” át az *Aktusokig* (1988) árnyaltabbá vált Derrida Wittgenstein-képe. *A disszeminációban* Hilbert, Frege, Burbaki, azaz a logikai-matematikai megalapozottságú filozófiai gondolkodás képviselőinek társaságában jelenik meg Wittgenstein.³⁰ A szöveggörnyezet alapján úgy tűnik, hogy Derrida itt elsősorban a *Logikai-filozófiai értekezés* szerzőjére utal. A *La carte postale* 1979 májusában keltezett szerelmes levelének első mondatában már egyértelmű a *Tractatus* utolsó mondatára való rájátszás – „Amiről nem lehet beszélni, arról főképp nem hallgatni, hanem írni kell.”³¹ Benoit Peeters a Derrida-archívumban végzett kutatásai alapján egy korábbi Wittgenstein-átíratot is idéz, amely Derrida Roger Laporthoz címzett 1965. augusztus 10-én keltezett levelében olvasható – „amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni (*nem*) kell”.³² Mindkét átírat azt jelzi, akár ironikus átíratként (Carraz), akár Wittgenstein-ellenlábás mondatként (Peeters) olvassuk ezeket a szöveghelyeket, hogy Derridát megérintette és írásra készítette Wittgenstein szövege.

Az *Aktusokban* Heidegger és Austin mellett a *Kék könyv* szerzőjére hivatkozik, amikor a „mit jelent az emlékezet?”, „mit jelent a dekonstrukció?” kérdésre keresi a választ, és odáig jut, hogy „átmenetileg” és „anélkül, hogy túlságosan hinne benne”, szótárhoz fordul segítségért. „Sem Heidegger, sem Austin – jegyzi meg Derrida – nem hiszi azt, hogy a szavak jelentése szótárakban megtalálható lenne, még az etimológiai szótárakban sem. De nyilván különböző, sőt egymással szemben álló okokból Heidegger azt gondolja: ahhoz, hogy egy szótárat olvasni és vizsgálni tudjunk, *gondolni* kell a szavak értelmét. Austin kereken kimondja, hogy a szavaknak nincs értelmük, és hogy értelmetlen egy szótárban olyasmit keresni, mint egy szó adott értelme. Csak a mondatoknak (*sentences*) van értelmük, és a szótár csak abban segíthet, hogy felvilágosítást nyújt azokról a mondatokról, amelyekben a körülmények engedélyezik e szavak használatát. Körülbelül ez az, amit Wittgenstein mond a *Kék könyv* első szavaitól kezdve.”³³

Aligha véletlen, hogy pontosan a „mit jelent az emlékezet?”, „mit jelent a dekonstrukció?” kérdés idézi Wittgensteint Derrida emlékezetébe. E kérdés és az erre adandó válasz két szempontból is meghatározó mindkettőjük filozófiáját illetően; egyrészt jelzi a tematikai egybeeséseket – így a nyelv kitüntetett szerepét, a metafizika, a metafizikai nyelvhasználat, a jelelmélet, a jelentéselmélet, a szubjektumelmélet kritikáját —, másrészt pedig jelzi azt az eljárást, amellyel a metafizikakritikát művelik, és amely nem egy újabb módszer, egy metanyelv létrehozására törekszik, hanem a filozófiát tevékenységként, tettként, cselekvésként fogja föl.

Derrida nem győzi hangsúlyozni, hogy a dekonstrukció nem módszer, nem metanyelv, nem diszciplína, nem tudomány, nem technika,³⁴ hanem egyszerűen egy olyan filozófiai tevékenység, amely szövegbeli, szövegszerű, szövegközi munkát fel-

tételez, kettős vagy többszörös gondolatmozgást végez, különböző szempontokat érvényesít, kettős játékot játszik. Derrida egyrészt kiemeli a filozófiai gondolkodás, nyelvfelfogás, írásfelfogás, jelentésfelfogás metafizikába ágyazottságát, másrészt meg is kérdőjelezi ezt. E paradoxon felismeréséből adódik a dekonstrukció kettős játéka: „A dekonstrukció nem korlátozódhat semlegesítésre, és nem is válhat közvetlenül azzá: kettős gesztus, kettős tudomány, kettős írás által a klasszikus oppozíció *felfordítását* (*renversement*) és a rendszer általános *elmozdítását* (*déplacement*) kell gyakorolnia.”³⁵ Hatókörét illetően a dekonstrukció a hatvanas-hetvenes években a filozófia, az irodalom, a pszichoanalízis, a művészetfilozófia területét fogja át. Az írás, a nyom, a grammatológia, a differancia, a disszemináció, a textualitás, a kettős olvasás vizsgálatával és gyakorlásával a logo-fono-etno-falocentrikus nyugati filozófiai gondolkodás kritikáját műveli, a filozófiai nyelvhasználat metafizikus jegyeit, a megalapozás kérdéseitől elvakult és a tudománytól elkápráztatott igazságkereső beállítódást, a filozófiát minden más területtől elhatároló magatartást kérdőjelezi meg. A nyolcvanas-kilencvenes években a felelősség, az igazságosság, a történetiség, a vendégszeretet, a gyűlölet, a megbocsátás, az esküszegés, a „menedékvárosok” kérdéseinek dekonstruktív értelmezésével egyre erőteljesebben hat az etika, a jog, a politika, a kritikai kultúrakutatás és médiakutatás területén is. A dekonstrukció, bármely területen működjön is, nem hagyja érintetlenül sem az adott terület, sem a dekonstrukció nyelvét. Derrida nemcsak állítja a kettős gesztus, a kettős tudomány, a kettős játék szükségességét, hanem maga is ezt műveli. Filozófiája dekonstruáló(dó) filozófia, nyelve dekonstruáló(dó) nyelv, írása dekonstruáló(dó) írás.

A filozófia mint dekonstruktív tevékenység

■ A Wittgenstein által gyakorolt gondolkodás- és írásmód több hasonlóságot is mutat a Derrida által körvonalazott dekonstrukcióval. Samuel C. Wheeler amellet érvel, hogy tegyünk különbséget Wittgenstein és Derrida dekonstrukciója között. Értelmezésében Derrida a „forradalmi dekonstrukció”, Wittgenstein pedig a „konzervatív” dekonstrukció művelője.³⁶ A forradalmi dekonstrukció stratégiája az, hogy „ejti a dekonstruált dichotómiát, és egy olyan beszédmóddal helyettesíti, amely nem függ a dichotómiától”, ami egyfajta „ironikus filozófiához” vezet.³⁷ A konzervatív dekonstrukció taktikája pedig az, hogy elveti a dichotómia teoretizálását, és így kerüli az önreferenciális inkoherenciát.³⁸ Wheeler javaslata meggondolkodtató, bár az alábbi szövegrészt olvasva aligha nevezhetjük Wittgensteint konzervatívnak. A vizsgálódás tevékenységének leírását mintha egyenesen a dekonstrukció ellenzőinek szánta volna: „Honnan meríti ez a vizsgálódás jelentőségét, holott csak szétzúzni látszik mindent, ami érdekes, azaz mindent, ami nagy és fontos? (Úgyiszlólván minden épületet, csak kötörmelékét és sített hagyva hátra.) Ám nem rombolunk le mást, csak a légvárakat, és szabaddá tesszük a nyelv alapját, amelyen ezek a légvárak álltak.”³⁹ Wittgenstein sem egy módszerként írja le a maga vizsgálódását: „A tulajdonképpeni felfedezés az, amely arra tesz képessé, hogy akkor hagyjak fel a filozofálással, amikor csak akarok. – Az a felfedezés, amely a filozófiát nyugvópontra juttatja, ahol többé nem hajtják olyan kérdések, amelyek őt magát teszik kérdésessé. – Ehelyett most példákon mutatunk be egy módszert, és a példák sorát félbe lehet szakítani. – Problémákat oldunk meg (nehézségeket küszöbölünk ki), s nem *egyetlen* problémát. [...] A filozófiának nincs *egyetlen* módszere, de igenis vannak módszerek, mondhatni, különböző terápiák.”⁴⁰

Wittgenstein is sürgető feladatnak tartja a metafizika nyelvének kritikáját. A *Tractatus* szerint: „Az egész filozófia a »nyelv kritikája«. (De nem a mauthneri értelemben.)”,⁴¹ hanem wittgensteini értelemben, amely a *Filozófiai vizsgálódások*

alapján válik érthetőbbé: „Amikor a filozófusok egy szót használnak – »tudás«, »lét«, »tárgy«, »Én«, »mondat«, »név« –, és a dolog lényegét igyekeznek megérteni, mindig meg kell kérdeznünk magunktól: vajon használják-e valamikor is ténylegesen így ezt a szót abban a nyelvben, ahol honos? – *Mi* a szavakat metafizikai használatuktól újra visszavezetjük mindennapi alkalmazásukra.”⁴² Ezt a visszautat teszi meg Wittgenstein a *Filozófiai vizsgálódások* 89–129. paragrafusában Szent Ágoston „quid est ergo tempus? si nemo ex me quaerat scio; si quaerenti explicare velim, nescio” kérdéséből kiindulva. A nyelvre vonatkoztatva a kérdés így hangzana: „quid est ergo lingua? si nemo ex me quaerat scio; si quaerenti explicare velim, nescio”. Wittgenstein vizsgálódása „grammatikai jellegű” vizsgálódás, a „jelenségek lehetőségére” irányul, „félreértéseket tisztáz”, „elemez”, „felbont” (*Zerlegen*). E „felbontásban” két nyelvfelfogás körvonalazódik szövegében. Az egyik a nyelvet ideális nyelvként fogja föl,⁴³ „a nyelv lényegére irányuló kérdést teszi föl”, olyasvalamit keres, ami nem a felszínen van, hanem „a felszín *alatt* bújik meg. Olyasvalamit, ami legbelül rejlik, amit akkor látunk, ha a dolgot átlátjuk, és amit analízissel kell előbányásznunk. [...] »A lényeg rejtve van előttünk«: ilyen formát ölt most problémánk. Azt kérdezzük: »Mi a nyelv?«, »Mi a mondat?«. És a választ ezekre a kérdésekre egyszer s mindenkorra kell megadni; mégpedig minden eljövendő tapasztalattól függetlenül.”⁴⁴ A „felettes fogalmak” „felettes rendjéhez” vezet ez a felfogás, holott „a »nyelv«, »tapasztalat«, »világ« szavak használatának – ha ilyenre sor kerül – azon a szinten kell lennie, mint az »asztal«, »lámpa«, »ajtó« szavakénak.”⁴⁵ Azaz a filozófiának egy ideális nyelv vizsgálata helyett a mindennapi nyelvhasználatból kellene kiindulnia. E nyelvfelfogás⁴⁶ szerint a filozófiában „minden *magyarázatnak* el kell tűnnie, s csakis leírásnak szabad a helyére kerülnie. És ezt a leírást filozófiai problémák világítják meg, azaz célját a filozófiai problémák adják meg. Ezek természetesen nem empirikus problémák, hanem azáltal oldódnak meg, hogy nyelvünk munkájába bepillantunk, mégpedig úgy, hogy ezt a munkát megismerjük: *szemben* azzal a késztetéssel, hogy félreértsük. E problémákat nem úgy oldjuk meg, hogy új tapasztalatot vonultatunk fel, hanem azt rendezzük, amit régóta ismerünk. A filozófia harc az ellen, hogy nyelvünk a maga eszközeivel értelmünket megbabonázza.”⁴⁷

Ezt a „harcot” azonban Wittgenstein és Derrida különbözőképpen vívja meg. Wittgenstein szakítani próbál a metafizikai nyelvhasználattal, a mindennapi nyelvhasználatra tereli a figyelmet, és ezt teszi meg a filozófia nyelvének is. E szakítással azt a látszatot kelti, mintha lenne lehetőségünk végérvényesen megszabadulni a „gondolkodás pátosától”, az ideális nyelv vonzásától, mintha ez pusztán választás kérdése lenne. Harci kedve egészen odáig ragadja, hogy *A bizonyosságról* című művében a kiirtás lehetőségét latolgatja: „31. Ki szeretném irtani a filozófiai nyelvből azokat a mondatokat, amelyekhez, mintegy megigézve, újra és újra visszatérünk. [...] 33. Kiirtjuk tehát azokat a mondatokat, amelyek nem visznek tovább minket.”⁴⁸ A mondatirtás, bármely nemes célok érdekében történjen is, nyelvirtással fenyeget, és inkább a *Logikai-filozófiai értekezés*, avagy a modernizmus nyelvtisztító törekvéseire emlékeztet, semmint a nyelvjátékok sokféleségét hirdető *Filozófiai vizsgálódásokra*. Derrida nem hiszi, hogy kiirthatóak lennének ezek a mondatok, tudatában van annak, hogy nincs lehetőségünk megszabadulni a metafizika nyelvétől, éppen ezért kell következetesen és folyamatosan kritikának kitenni azt, a kiirtást sürgető attitűddel szemben pedig a kettős írás, a kettős olvasás, a dekonstrukció kettős játékának szükségességét hangsúlyozza.

■ Wittgenstein a nyelvjáték, Derrida az írásjáték filozófusa. Wittgenstein szövegeiben már a harmincas évek elejétől előfordul a „nyelvjáték” kifejezés, de a *Filozófiai vizsgálódások*ban adja legáttekinthetőbb leírását, és itt működik a nyelvfelfogást és a stílust alakító erőként. A *Filozófiai vizsgálódások* 7. paragrafusában szerint: „Elképzelhetjük azt is, hogy a (2)-ben a szavak használatának egész folyamata azoknak a játékoknak egyike, amelyek segítségével a gyermekek az anyanyelvüket megtanulják. Ezeket a játékokat »nyelvjátékok«-nak fogom nevezni, és egy-egy primitív nyelvről olykor mint nyelvjátékról fogok beszélni. [...] És az olyan folyamatokat is nyelvjátéknak lehetne hívni, amelyek során megnevezzük a köveket, illetve elismételünk valaki után egy szót. Gondolj arra, hogyan használják néha a körjátékokban a szavakat. [...] Az egészet is – a nyelvet és azokat a tevékenységeket, amelyekkel a nyelv összefonódik – »nyelvjáték«-nak fogom nevezni.”⁴⁹

A 23. paragrafusban Wittgenstein tovább bővíti a nyelvjáték fogalmát: „A »nyelvjáték« szónak itt azt kell kiemelnie, hogy egy nyelvet beszélni: egy tevékenység vagy egy életforma része.” Ugyanitt példákat sorakoztat fel a nyelvjátékok sokféleségére, így a parancsot, a leírást, a beszámolást, a feltételezések megfogalmazását, a hipotézisek ellenőrzését, egy történet kitalálását, az olvasást, a színjátékot, a körjátékot, a rejtvényfejtést, a tréfálkozást, a példamegoldást, a fordítást, a kérést, a köszönést, az átkozódást, a fohászkodást. A felsorolást követően Wittgenstein egy önkritikus, önironikus játékot is elkezd, amennyiben saját korábbi felfogásának felülvizsgálatára buzdít. „– A nyelv szerszámainak sokféleségét és sokféle használati módjukat, valamint a szó- és mondatfajok sokféleségét érdekes összehasonlítani azzal, amit a logikusok mondtak a nyelv felépítéséről. [Beleértve a *Logikai-filozófiai értekezés* szerzőjét is.]”⁵⁰

A következtetést a *Filozófiai vizsgálódások* szerzője vonja le, amikor a *Zeichensprache* helyett a nyelvjáték, a tényállások helyett a körülmények, az alkalmazás helyett a használat, a „filozófia helyes módszere” helyett a nyelvjátékok sokféleségének vizsgálatába kezd. Nyíri Kristóf a wittgensteini nyelvjáték leglényegesebb tanulságait a következőkben látja: „Mutatja először is, hogy szavak használatáról könnyűszerrel beszélhetünk anélkül, hogy a »jelentés« kategóriáját alkalmaznunk kellene; mutatja, másodsor, hogy a különböző szavak használati módja ropant különféle lehet – mennyire eltérő szerepe volt az »alma« és az »öt« szónak! – vagyis lehetetlen a szójelentést *egyetlen* funkcióval, a *megnevezés* funkciójával azonosítani; s előlegezi, harmadszor, azt a fölismerést, hogy a szavak használata nem jár szükségképpen *értelmezésükkel*: cselekvéseink, ezen belül nyelvi cselekvéseink, általában nem előfeltételeznek interpretációt, magyarázatot.”⁵¹

A nyelvjáték nyelv és játék voltából és e két szó együttes játékából adódóan is újabb kérdésekkel szembeesíti Wittgensteint, melyeket ő maga fogalmaz meg a legmegfelelőbbben: „Itt abba a nagy kérdésbe ütközünk, amely mindeme vizsgálódásaink mögött ott rejlik. – Fel lehetne ugyanis hozni ellenem: »Megkönnyíted a dolgod! Mindenféle nyelvjátékról beszélsz, de sehol sem mondd meg, mi a lényege a nyelvjátéknak és ennél fogva a nyelvnek. Nem mondtad meg, mi a közös mindeme folyamatokban, és mi teszi őket nyelvvé vagy a nyelv részeivé. Tehát éppen a vizsgálódásnak azt a részét takarítod meg magadnak, amely annak idején neked magadnak a legtöbb fejtörést okozta, nevezetesen azt, amely a nyelv és a mondat általános formáját illeti.« [...] És igaz. – Ahelyett, hogy megadnék valamit, ami mindabban, amit nyelvnek nevezünk, közös, azt állítom, hogy ezekben a jelenségekben egyáltalán nem egyvalami a közös, ami miatt aztán mindegyikre ugyanazt a szót alkalmazzuk – hanem

egymással számos, különböző módon *rokonok*. És e rokonság vagy rokonságok miatt nevezzük mindegyiket »nyelv«-nek. Megpróbálom megvilágítani a dolgot.”⁵²

Wittgenstein a „játék” szóval kezd a megvilágításhoz,⁵³ és a „családi hasonlóságok”⁵⁴ felismerése alapján jut arra a következtetésre, hogy a „játékok egy családot alkotnak”, a játékcsaládok közvetlen rokonsági körét a „szám” segítségével próbálja „behatárolni”,⁵⁵ közben fennakad a „Mi a játék?”,⁵⁶ a „játékfogalom”,⁵⁷ „a játék szóval játszott nyelvjáték”,⁵⁸ a „Mit jelent: tudni, mi a játék?”⁵⁹ kérdéseken, egy újabb családba, a jelentéscsaládba⁶⁰ botlik, a határmeghúzásnál pedig a „Mit nevezek »szabálynak«?”⁶¹ kérdésbe, a szabálykövetés tényébe ütközik, innen az „útjelzők” a nyelv „útvesztőin, labirintusain”, a megértés csapdáin, az olvasás kerülő útján át ismét a játékhoz, a használati szokások kérdéséhez vezetnek vissza, mígnem „vakon” követjük a szabályt,⁶² és megfélekedünk arról, hogy „A játéknak – szeretné mondani az ember – nemcsak szabályai vannak, hanem *poénja* is.”⁶³ Létezhet olyan eset is, „amikor játszunk és – »make up the rules as we go along«⁶⁴? Igen, és olyan eset is, amikor a szabályt megváltoztatjuk – as we go along.”⁶⁵ A nyelvjáték, „a játék szóval játszott nyelvjáték”⁶⁶ különösen is ilyen játék, amennyiben „*ezt a nyelvjátékot játsszák*”.⁶⁷

Wittgenstein nyelvjátékot játszik, a nyelvjáték számára játékforma, nyelvi kifejezésforma, életforma. Nyelvileg is, a szöveg szintjén is megteremti e játék lehetőségét, feltételeit és szabályait. Nyelvi játékpartneréhez való nyelvi viszonyát az élő beszéd természetessége és közvetlensége, a *Logikai-filozófiai értekezés* és a *Filozófiai vizsgálódások* szerzőjéhez fűződő viszonyát pedig az önkritika és az önirónia jellemzi. Játsszása, amint ezt Zimmermannra és Apelre rájátszva Neumer hangsúlyozza, „együtt játszás”,⁶⁸ amely az olvasót is bevonja a játékba, számolva azzal, „hogy a nyelvjáték, mondhatni, valami előreláthatatlan”; „nincs megalapozva. Nem ésszerű (vagy ésszerűtlen). Itt áll – mint életünk.”⁶⁹

A játék kérdése Derrida szövegeiben a nyelv és az írás kérdésével egy időben lép színre. Ez az együttes fellépés nem véletlenszerű, már Platón óta játszódik az a „családi jelenet”, amely a komolyság/játék (szpoudé/paidia) szembeállításban az írást a játékkal társítja. Derrida ezt a szembeállítást kérdőjelezi meg, amikor *Platón patikája* című szövegében rámutat arra, hogy „a szpoudé/paidia szembeállítás soha nem lesz egyszerű szimmetria”.⁷⁰ Platón a szimmetria érdekében „patikája” „aranymérlegén” és a maga szabta aranyszabálynak megfelelően pontosan kiméri a játékot, és a patikarendszernek megfelelően gondosan elkülöníti egymástól a „szó jobbik értelmében vett” játékot, amelynek dicshimnuszát zengi, és a szó rosszabbik értelemben vett játékot, amelynek gyászindulóját fújja: „A játék jobbik értelme az etika és a politika korlátai között felügvelt és megtartott játék”,⁷¹ azaz „megalapozott”, „biztos”, szabályozott játék. Struktúráját tekintve „a megalapozott” játék az episztémé struktúrájára vezethető vissza, a megalapozott, rendszerezett, biztos tudásra, egy középponti struktúrára, „amelyet egy megalapozó immobilitás és egy a játékon kívül levő megnyugtató bizonyosság konstituál”.⁷² Működési elveit tekintve az episztémocentrikus gondolkodás elveit, szabályait követi, ennek megfelelően „miközben irányítja és szervezi a rendszer koherenciáját, megengedi az elemek játékát a totális forma belsőjében, ám [...] le is zárja azt a játékot, amit maga nyit meg és tesz lehetővé.”⁷³

A játék rosszabbik értelme a mimészis, az utánzás, a másodlat, a másolat, a szimulakrum, az ismétlés kérdését vezeti be, kibillenti a mérleg nyelvét, „mértékvesztéssel”, „értékvesztéssel”, „fővesztéssel” jár, és „fenyegeti egyúttal a patika ott-honos és hierarchizált belsőségességét, az ellenőrzött, osztályozott, adagolt, felcímkezett, gyógyszerként és méregként, életmagvakként és halálmagvakként, jó és rossz nyomokként szigorúan megkülönböztetett termékeinek jó rendjét és jó körforgását, jó elrendelését”.⁷⁴ E játék megbontja az *episztémé* struktúráját, áthágja törvényeit és szabályait, funkcióvá fokozza le a középpontot, helyt ad a „nem-helynek”, „amely-

ben a végtelenségig játszódtak a jelek szubsztitúciói”,⁷⁵ és így „a végtelenségig kiterjeszti a jelentés mezejét és játékát.”⁷⁶

Az ekként felfogott játék Derrida szerint „mindig a távollét és a jelenlét játéka, de ha radikálisan akarjuk gondolni, akkor a jelenlét és távollét alternatívája előtt kell gondolni; a létet úgy kell gondolni, mint jelenlét vagy távollét, a játék lehetősége felel és nem fordítva”.⁷⁷ A játék gondolatának „a középpontvesztésből, hiányból adódó szomorú, *negatív*, nosztalgikus, bűnös, rousseauista arculatával” szemben Derrida egy másik arculatot is látni vél, ami nem más, mint „a nietzschei *állítás*, a világ játékának és a valamivé válás ártatlanságának vidám állítása, a hibánélküli, igazságnélküli és eredetnélküli, az aktív interpretációnak felajánlott jelek világának állítása lenne. *Ez az állítás tehát nem úgy határozza meg a nem-középpontot, mint a középpont elvesztését.* És biztonság nélkül játszik. Mert van egy *biztos* játék: az, amelyik az *adott és létező, jelen levő* darabok *szubsztitúciójára* korlátozza magát. Az abszolút véletlenül az állítás kiszolgáltatja magát a *genetikus* meghatározhatatlanságnak, a nyom *szeminális* kalandjának”⁷⁸ – a disszeminációnak.

Platón szövegében a *pharmakon* kettős játéka, a varázsszer kettős jelentése – gyógyszer és mérge – szabadítja el a disszeminációt, a *pharmakon* szó jelentésének játékát, szétmagzását – textuális működését a szövegben, amely a *pharmakeuszt* és a *pharmakoszt* is játékba hozza, magát Platont is játékba, írásjátékba lendíti. Bár a *corpus platonicum* alapján úgy tűnik, Szókratész a nagy játékos, Derrida szerint „Platón játssza a nagy játékot: kitergeti a teljes *corpus platonicumot*, és rányomja Szókratész kézjegyét: ő írta vagy sugalmazta a művet, »a megszépült és megifjodott Szókratész«”⁷⁹ – feltéve, ha belemegyünk a játékba, és ezek után hitelt adunk Szókratész és Platón egymást ellenjegyző ellenjegyzéseinek. Derrida *összejátszik* a nyugati gondolkodás „e két nagy pénzhamisítójával”, de nem hamis játékos, játéka intertextuális játék – szövegért szöveggel fizet.

Olvasójátékok

■ Wittgenstein a nyelvjátékok között sorolja fel az olvasást, a *Filozófiai vizsgálódásokban* és a *Barna könyvben* körvonalazza a maga olvasásfelfogását. A „terapeutikus olvasás” válik a legismertebbé az általa kínált megközelítések közül. Derrida *A disszeminációban* adja a dekonstrukció mint olvasás legtöbbet idézett leírását – „körültekintő, lassú, differenciált, rétegzett olvasás” –, a *Glasban* pedig az olvasás-írás legirodalmibb gyakorlatát. A Wittgenstein és Derrida olvasásgyakorlata közötti párhuzamokat és különbségeket a filozófiai és irodalmi szövegekhez való viszony alapján vizsgálom. Különbség észlelhető a két filozófusnak a filozófiatörténeti hagyományhoz és szövegekhez való viszonyában. Derrida számol a nyugati filozófiai gondolkodás „Védáktól Wittgensteinig” tartó „rövid történetével”,⁸⁰ különös tekintettel a Hétrakleitosztól Heideggerig, valamint a Szókratésztól Freudig vezető útvonalra, nevével és nevetésével pedig egy Démokritosztól Derridáig tartó nyomvonalat jelöl ki – igaz, közben kedve szerint válogat, „véletlen egybeesések” alapján társít, gyakran leter a kijelölt útvonalról, elkalandozik, kerülőket tesz, elmerül egy-egy szerző szövegében, úttalan utakat fedez fel szövegről szövegre. Ezért gyakran éri a történetietlenség, a hagyománnyal szembeni tiszteletlenség vádja. Wittgenstein már a *Logikai-filozófiai értekezés* előszavában jelzi, hogy számára a forráskutatás nem cél: „Nem akarom megítélni, mennyire esnek egybe az én törekvéseim más filozófusok törekvéseivel. Amiről itt írtam, részleteiben egyáltalán nem lép fel az eredetiség igényével. Ezért nem hivatkozom forrásokra sem, mivel számomra mindegy, vajon azt, amit elgondoltam, gondolta-e már előttem valaki. Csak azt akarom megemlíteni, hogy Frege nagyszerű munkái és barátom, Bertrand Russell úr írásai nagymértékben ösztönöz-

ték gondolataimat.”⁸¹ Ez korántsem jelenti azt, hogy Wittgenstein ne olvasta volna a filozófusokat, és ezek a filozófusok ne hatottak volna Wittgenstein gondolkodására, nyelvfelfogására és nyelvhasználatára.⁸² Wittgenstein szabadon, de nem etikátlanul kezeli ezeket a szövegeket, nem fordít különösebb gondot a filológiai adatok pontosítására. A *Filozófiai vizsgálódásokban* Wittgenstein már beszédesebbnek bizonyul a forrásokat illetően. Ágoston-idézetel kezd, Ágoston-idézetel folytatja, majd őt követi Platón, és egészen a *Logikai-filozófiai értekezés* szerzőjéig többeket is megidéz. Annak ellenére, hogy más filozófusokhoz való viszonya inkább gondolati interakció, mint szövegakció, számára a filozófia nyelvi tevékenység, *nyelvi aktus*, és az idézett szövegek nyomot hagynak a Wittgenstein-szöveg felületén. Derrida más filozófusokhoz való viszonya a szöveg-inter-akció jegyében zajlik, számára a filozófia textuális tevékenység – *írásaktus*.

Wittgenstein és Derrida nyelvfelfogása, nyelvhasználata, írásmódja és olvasásmódja szempontjából meghatározó szerepet játszik az irodalom.⁸³ Nagy mértékben eltér viszont az irodalmi ízlésük. Wittgenstein a német klasszikusok mellett, akik között kiemelkedő szerep jut Goethének, a „szubtilis osztrákok” – Grillparzer, Lenau, Bruckner, Labor, Nestroy, Kürnberger – és a „konzervatív forradalmárok” – Tolsztoj, Dosztojevszkij – iránt mutat érdeklődést, ám az olyan szerzőket, mint Shakespeare, aki inkább „*Sprachschöpfer*” mint költő, csak „csodálni tudja, de nem tud mit kezdeni” velük.⁸⁴ Az irodalmi ízlésben megnyilvánuló konzervativizmust Nyíri Kristóf Wittgenstein „újkonzervativizmusával” hozza összefüggésbe.⁸⁵ Az utóbbi időszakban több kísérlet is történt arra, hogy újraértelmezzék Wittgenstein irodalomhoz való viszonyát. Ezek közül Marjorie Perloff és Antonia Soulez⁸⁶ munkáit, valamint a *Wittgenstein Reading* (2013) című kötetet emelném ki. Perloff a poétika, Soulez a stílus, a *Wittgenstein Reading* kötet szerzői pedig (1) az eddig is vizsgált szerzőkhöz való viszony – Ágoston, Milton, Shakespeare, Tolsztoj, Dosztojevszkij, Grillparzer – rekontextualizálásával és (2) a korábban alig elemzett szerzők – Kleist, Lessing, Wilhelm Busch és Johann Nepomuk Nestroy – vagy kevésbé elemzett kérdések – a humorra és a zenére vonatkozók – vizsgálatával tudták árnyaltabbá tenni Wittgenstein irodalomhoz való viszonyát.⁸⁷ Derridát a „*Sprachschöpfer*” és még inkább a „*Schreibschöpfer*”, a nyelvet és az írást forradalmasító szerzők foglalkoztatják, akik krízisbe döntik saját nyelvüket és írásukat – Mallarmé, Lautréamont, Joyce, Kafka, Ponge, Celan, Blanchot, Sollers, Jabes és Shakespeare. Két olyan szerzőt találunk, aki Wittgenstein és Derrida „listáján” is szerepel – Ágostont és Shakespeare-t. Ágoston mindkettőjüket meggondolkodtatja és vallomásra bírja.⁸⁸ Van azonban egy olyan szerző, aki Wittgenstein listáján nem jelenik meg, de szerepet kap a Derrida- és Wittgenstein-értelmezésekben – Mallarmé. Geoffrey H. Hartman az irodamkritikus Derrida „tettét” abban látja, hogy „ingadozó” nyelvével, amely annyira „nem mindennapi (extraordinary), mint amennyire mindennapi (ordinary)”, a filozófiát „visszatéríti” a *kockadobás* (Mallarmé), a *Gerede* (Heidegger), a *megjegyzések* vagy a *Zettel* (Wittgenstein) státuszához.⁸⁹ Alain Badiou nem a kései Wittgenstein és Mallarmé, hanem a *Tractatus* és a *Kockadobás* között tételez párhuzamot. Nem Wittgenstein és Derrida szövegeit hasonlítja össze, bár az írás és a könyv kérdését vizsgálva megjegyzi, hogy Derrida „rendkívül fontos dolgokat mondott (a filozófiai írásról), mindezt viszont a hang felsőbbiségével szembeni polemikus szellemben (innen a távolságtartásom)”.⁹⁰ Értelmezésében Wittgensteinnak, az antifilozófusnak a *Tractatus* a főműve, ez az egyetlen könyve, a „*Vizsgálódások* nem tartható teljesnek és kielégítőnek sem a maga jogán, sem a szerző szemében”.⁹¹ A *Tractatus* és a *Kockadobás* közötti párhuzamokat illetően három olyan szövegrészlet emelnék ki, amelyeket filozófiai és irodalmi szempontból is továbbgondolásra kínál Badiou (1) „A forma és a szöveg, a mondatok afirmatív és hierarchikus kibontása, a matematikai szigorral kombinált metaforikus feszültség, az alakzatok latens iróniája, az abszolút önmagának való elegendőség és az eljövendő könyvre

való hivatkozás” – ezek azok a jellemzők, amelyek Badiou szerint közel hozzák egymáshoz a *Tractatust* és a *Kockadobást*; mindkettő, bár ellentétes a céljuk, „a logika és a véletlen, a lét és a létezés közötti különbséget” célozza.⁹² (2) A „*Tractatus* egy kicsit olyan, mintha *A három évad a pokolban* a *Kockadobás* formájában íródott volna.”⁹³ (3) „Wittgenstein nem alakította át radikálisan az egyházat, amiként Szent Ágoston tette, sem a költészetet, amiként Mallarmé”⁹⁴ – a *Tractatus-Kocka* tehát el van vetve, most már csak az a kérdés, hogy ennek a dobásnak a Wittgenstein–Mallarmé, Wittgenstein–Derrida és Derrida–Badiou viszony értelmezésében mi a tétje.

■ JEGYZETEK

1. Fred Van Lente (képregényíró) és Ryan Dunlavey (grafikus) az *Evil Twins Comics* alapítójának filozófiasorozata megkapta a *Xeric Foundation* (2004), valamint az *American Library Association* (2007) díját. A digitális változat és a könyvformában megjelent változatok (2005, 2006, 2007, 2014-ben az óriásváltozat) egyaránt sikerkönyvekké váltak, és a világ különböző részein a filozófiaoktatásban is használják.
2. Derrida a Descartes- és Sartre-számban (5. *Hate the French*), Wittgenstein a Szent Tamás és Kierkegaard-számban (6. *The People's Choice*) jelenik meg
3. <https://www.comixology.com/Action-Philosophers-11-Wittgenstein-Derrida/digital-comic/261>
4. Ludwig Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. Neumer Katalin. Atlantisz, Bp., 1992. 118. További hivatkozás: FV és paragrafusszám.
5. A képregény kritikai fogadtatásához lásd John Snider: *Action Philosophers by Fred Van Lente and Ryan Dunlavey*. *Philosophy Now* 2016. Feb/Mar.
6. Richard Rorty: *Metaphilosophical Difficulties of Linguistic Philosophy*. In: Uő: *The Linguistic Turn. Recent Essays in Philosophical Method*. The University of Chicago Press, Chicago and London, 1967. 1–40.
7. Uő: *Keeping Philosophy Pure: An Essay on Wittgenstein; Philosophy as a Kind of Writing: An Essay on Derrida*. In: *Consequences of Pragmatism*. University of Minnesota Press, Minneapolis, (1982) 1989. 19–37, 90–110.
8. Uő: *Derrida on Language, Being, and Abnormal Philosophy*. *The Journal of Philosophy* 1977. 74. 673–681; *Az ironikus elméletől a magánjellegű utalásokig: Derrida*. In: *Esetlegesség, ironia és szolidaritás*. Ford. Boros János és Csordás Gábor. Jelenkor, Pécs, 1994. 141–159; *Keeping Philosophy Pure: An Essay on Wittgenstein*. 19–37; *Philosophy as a Kind of Writing: An Essay on Derrida*. 90–110; *Dekonstrukció és megkerülés*. In: *Heideggerről és másokról*. Jelenkor, Pécs, 1997. 111–165.
9. Uő: A „logocentrizmus” két jelentése: válasz Norrisnak. In: *Heideggerről és másokról*. 137–153; *Transzcendentális filozófus-e Derrida?* In: *Heideggerről és másokról*. 153–165.
10. Ehhez a kérdéshez lásd Richard Rorty: A „logocentrizmus” két jelentése: válasz Norrisnak. 141; Samuel C. Wheeler: *Deconstruction as Analytic Philosophy*. Stanford University Press, California, Stanford, 2000; Ludwig Nagl and Chantal Mouffe (eds.): *The Legacy of Wittgenstein: Pragmatism or Deconstruction*. Peter Lang, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien, 2001.
11. Richard Rorty: *Transzcendentális filozófus-e Derrida?* 163.
12. Uő: *De Man és az amerikai kulturális baloldal*. In: *Heideggerről és másokról*. 166–167.
13. Uő: *Transzcendentális filozófus-e Derrida?* 164. A Derrida mint „afféle francia Wittgenstein” kérdésre Rorty a későbbiekben visszatér egy Derridával folytatott beszélgetésre hivatkozva: „Derrida tett egy galáns erőfeszítést a Wittgenstein-olvasásra. Azt remélte, hogy így megértheti, mivel magyarázható, hogy a *Grammatológia* angol nyelvű csodálói közül olyan sokan a *Filozófiai vizsgálódások* hívei, miért nevezik őt »francia Wittgensteinnak«. Bevallotta, hogy kudarcot vallott, nem sikerült erre rájönnie Azt hiszem, hogy ez a kudarc abból adódik, hogy Derrida abszolút lojális maradt ahhoz a felfogáshoz, mely szerint a filozófia egy olyan diszciplína, ahol a »szigor« lehetőséges. Wittgenstein nemcsak elutasította, hanem ki is gúnyolta ezt az elképzelést. A logikai szigor elutasítását Derrida éppoly támadónak tartotta volna, mint Bertrand Russell.” Randall E. Auxier and Lewis E. Hahn (eds.): *The Philosophy of Richard Rorty*. The Library of Living Philosophers XXXII. Chicago, Open Court – Carbondale, USA, Southern Illinois University Press, 2010. 601. Első olvasásra meglepőnek tűnhet Rorty részéről a Derrida „lojalítására” és „szigorára” való hivatkozás, de ha figyelembe vesszük, hogy Rorty mindig is Derrida „irodalmi szövegei” iránt mutatott lelkesedést, és a demokrácia, illetve a politika kérdését illetően mindig is fenntartásai voltak Derridával szemben, akkor máris jobban érthető ez a szövegrész, amikét Derridának az a megjegyzése is, hogy „az ironia mellett van itt más is”, ha az etikáról és politikáról van szó. Ehhez a kérdéshez lásd Richard Rorty, Jacques Derrida, Chantal Mouffe, Simon Critchley és Ernesto Laclau szövegeit. Chantal Mouffe (ed.): *Deconstruction and Pragmatism*. Routledge, London and New York, 1996. 81.
14. Stanley Cavell: *The Claim of Reason: Wittgenstein, Skepticism, Morality and Tragedy*. The Clarendon Press, Oxford, 1979.
15. Uő: *Philosophical Passages. Wittgenstein, Emerson, Austin, Derrida*. Blackwell, Oxford, 1995.
16. Cavell és Derrida viszonyának értelmezéséhez lásd Gordon C. F. Bearn: *Sounding Serious, Cavell and Derrida*. *Representations* 1998. Vol. 63. Summer. 65–92.
17. Stanley Cavell Wittgenstein értelmezéseire lásd Stanley Cavell: *The Claim of Reason: Wittgenstein, Skepticism, Morality, and Tragedy; This New Yet Unapproachable America: Lectures after Emerson after Wittgenstein*. The University of Chicago Press, Chicago, 1988; *Philosophical Passages. Wittgenstein, Emerson, Austin; Philosophy the Day after Tomorrow*. Harvard University Press, 2005. A legtöbbet hivatkozott szövegek egyike *The Wittgensteinian Event*, amelyben a kortársai Wittgenstein-értelmezéseire és saját több évtizedes Wittgenstein-olvasataira is reflektál: *Philosophy the Day after Tomorrow*. 192–212. Cavell Austin- és Wittgenstein-olvasatainak jelentőségéről lásd Alice Cary and Stanford Shieh (eds): *Reading Cavell*. Routledge, London and New York, 2006.
18. Alice Cary and Rupert Read (eds.): *The New Wittgenstein*. Routledge, London and New York, 2000.

19. Ehhez a kérdéshez lásd Cavell: *The Wittgensteinian Event*.
20. A német filozófiában a Wittgenstein–Heidegger párosítás a gyakoribb, melyet a születési évszámok egybeesése, a német nyelvhasználat, a metafizikakritika és az értelemkritika mellett a két filozófus egymásra utalásai is motiválnak (Karl-Otto Apel: *Hermeneutik und Sinnkritik*. In: Uő: *Transformation der Philosophie*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1973. 223–377; az egymásra utaláshoz pedig lásd Henry Le Roy Finch: *Wittgenstein – The Later Philosophy*. Atlantic Highlands, Humanities Press, 1977. 262–264; Nyíri Kristóf: *Heidegger és Wittgenstein*. In: Uő: *A hagyomány filozófiája*. T-Twins Kiadó, Bp., 1994. 83–100. 91.). A francia filozófia kerüli a Wittgenstein–Derrida összehasonlítást, olyanmódon, hogy Jacques Bouveresse, Wittgenstein francia szószólója pontosan a Derrida iránti kitüntetett figyelem miatt részestí megrovásban Rortyt. (Jacques Bouveresse: *Sur Quelques conséquences indésirables du pragmatisme*. In: *Lire Rorty*. Ed. Jean-Pierre Cometti. Editions de l'éclat, Combas, 1992. 19–56. 25–26.) Wittgenstein és Derrida kérdéséhez lásd Laurent Carraz: *Wittgenstein et la déconstruction*. Antipodes, Paris, 2001. A magyar filozófiai gondolkodás a Wittgenstein–Heidegger, illetve a Wittgenstein–hermeneutika viszony különböző aspektusait vizsgálja (Neumer Katalin: *Nyelvjáték és tradíció. Ludwig Wittgenstein késői filozófiájának értelmezéséhez*. Magyar filozófiai szemle 1987. 1. 81–111; Nyíri Kristóf: *Heidegger és Wittgenstein*; Fehér M. István: *Mikor értelmes a kételkedés, s van-e értelme a szkeptícizmus cáfolatának? Kitekintéssel Wittgensteinre*. In: Uő: *Heidegger és a szkeptícizmus. A szkeptikus kételyen át a hermeneutikai kérdésig*. Korona Nova, Bp., 1998. 74–77).
21. Marjorie Grene: *Life, Death and Language: Some Thoughts on Wittgenstein and Derrida*. In: Uő: *Philosophy In and Out of Europe*. University of California Press, Berkeley, 1976. 142–154; Uő: *On the Use and Abuse of Deconstruction*. The Journal of Philosophy 1977. 76.
22. Uő: *Life, Death and Language: Some Thoughts on Wittgenstein and Derrida*. 153.
23. Wataru Kuroda: *Phenomenology and Grammar: A Consideration of the Relation between Husserl's Logical Investigations and Wittgenstein's Later Philosophy*. Analecta Husserliana 1978. 7. 90–108.
24. Nicholas Gier: *Wittgenstein and Phenomenology*. D. Reidel, Dordrecht, Holland, 1979.
25. Newton Garver and Seung-Chong Lee: *Derrida and Wittgenstein*. Temple University Press, Philadelphia, 1994.
26. Newton Garver and Seung-Chong Lee: Preface. In: i.m. 5. X.
27. Iris Murdoch: *Metaphysics as a Guide to Morals*. Penguin Books, London, 1993. 185–217; 291.
28. Henry Staten: Preface. In: *Wittgenstein and Derrida*. Basil Blackwell, Oxford, 1985. XIII–XIV.
29. Uo. 1.
30. Jacques Derrida: *A disszemináció*. Ford. Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán. Jelenkor, Pécs, 1998. 285.
31. Jacques Derrida: *La carte postale, de Socrate à Freud et au-delà*. Flammarion, Paris, 1980. 209. „Mai 1979. »Ce qu'on ne peut pas dire, il ne faut surtout pas le taire, mais l'écrire«”
32. Benoît Peeters: *Derrida*. Flammarion, Paris, 2010. 204: „Je suis profondément persuadé, contre Wittgenstein dont vous connaissez sans doute le mot, que »ce qu'on ne peut pas dire, il (ne) faut (pas) le taire«.” A biográfiáról írott naplójában Peeters visszatér Derrida Wittgenstein-átiratára, értelmezésében „ez az igazgyöngy” Wittgenstein-ellenlábás mondat lesz 1968 után Derrida „saját gondokodásmódjának meghatározása”: „ce qu'on ne peut pas parler, il ne faut pas le taire”. Peeters nem adja meg a Derrida-idézet pontos szöveg helyét, a kontextus alapján a Laport-levélre utal, de az általa idézett mondat eltér a korábban idézett Derrida-mondattól, egyrészt más az általa idézett Wittgenstein fordítás (*dire/parler*), másrészt nem használ zárójeleket. Lásd Benoît Peeters: *Trois ans avec Derrida. Les carnets d'un biographe*. Flammarion, Paris, 2010. 133. Derrida Wittgenstein-átiratának értelmezéséhez lásd Laurent Carraz: *Wittgenstein et la déconstruction*. Antipodes, Paris, 2001.
33. Jacques Derrida: *Actes, La signification d'une parole donnée (The meaning of a given word)*. In: Uő: *Mémoires pour Paul de Man*. Galilée, Paris, 1988. 97–144. 113.
34. A dekonstrukció derridai értelmezéséhez lásd Jacques Derrida: *Egy értekezés ideje: írásjelek*. Pompeji 1992. 1. 111–112; *Levél egy japán barátához*. Nappali Ház 1992. 4. 3–6; „... az igazság iránti érdeklődés”. Jelenkor 1994. július–augusztus. 655–656. 659; *Comment ne pas parler: Dénégations*. In: *Psyché, Invention de l'autre*. Galilée, Paris, 1987. 535–597. 551; *Mémoires pour Paul de Man*. 38; *Limited Inc*. Galilée, Paris, 1990. 271–272; *Marx kísértetei*, Jelenkor, Pécs, 1995. 37–38. 85–86; *Esszé a névről*. Jelenkor, Pécs, 1995. 24; *Ki az anya?* Jelenkor, Pécs, 1997. 98–100. A dekonstrukció meghatározásával kapcsolatos kérdésekhez lásd Kovács Sándor: *Mi a dekonstrukció, és miért mondanak olyan szövegyi dolgokat róla?* Helikon 1994. 1–2, 5–16; Orbán Jolán: *Derrida írás-fordulata*. Jelenkor, Pécs, 1994. 43–48.
35. Jacques Derrida: *Signature événement contexte*. In: Uő: *Marges de la philosophie*. Minuit, Paris, 1972. 392.
36. Samuel C. Wheeler: *Deconstruction as Analytic Philosophy*. Stanford University Press, Stanford, California, 2000. 204–215.
37. Uo. 205.
38. Uo.
39. FV 118.
40. FV 133. A terápiák kérdéséhez lásd Crary Alice and Rupert Read (eds.): *The New Wittgenstein*.
41. Ludwig Wittgenstein, *Logikai-filozófiai értekezés*. Ford. Márkus György. Akadémiai, Bp., (1963) 1987. T 4.0031. További hivatkozás: T és paragrafusszám.
42. FV 116.
43. FV 91–109.
44. FV 92.
45. FV 97.
46. FV 109–129.
47. FV 109.
48. Ludwig Wittgenstein: *A bizonyosságról*. Ford. Neumer Katalin. Európa, Bp., 1989. 17–18.
49. FV 7.
50. A késői Wittgenstein nyelvfelfogásához és a nyelvjáték értelmezéséhez lásd Ernst Konrad Specht: *Die sprachphilosophischen und ontologischen Grundlagen im Spätwerk Ludwig Wittgensteins*. Kölner Universitäts-Verlag, Köln, 1963; Henry Le Roy Finch: *Wittgenstein — The Later Philosophy*. 69–89; Nyíri Kristóf: *Ludwig Wittgenstein*. Kossuth,

- Bp., 1983. 83–101; Merrill B. Hintikka and Jaakko Hintikka: *Investigating Wittgenstein*. Basil Blackwell, New York, 1986. 176–304; Peter Kampitz: *Ludwig Wittgenstein. Wege und Umwege zu seinem Denken*. Styria, Graz, 1985. 116–122; Joachim Schulte: *Wittgenstein*. Reclam, Stuttgart, 1989. 130–174; Neumer Katalin: *Határutak. Ludwig Wittgenstein késői filozófiájáról*. MTA Filozófiai Intézete, Bp., 1991. 13–22; Neumer Katalin: *Utószó*. In: Ludwig Wittgenstein: *A bizonyosságról*. 189–264.
51. Nyíri Kristóf: *Ludwig Wittgenstein*. 91.
52. FV 65.
53. FV 66.
54. FV 67.
55. FV 68.
56. FV 69.
57. FV 71.
58. FV 71.
59. FV 75.
60. FV 77.
61. FV 82.
62. F0V 219.
63. FV 564.
64. „Kiegészítjük a szabályokat, ahogyan előrehaladunk.” (Neumer Katalin jegyzete.)
65. FV 83. „[...] ahogyan előrehaladunk.” (Neumer Katalin jegyzete.)
66. FV 71.
67. FV 654.
68. Neumer Katalin: *Határutak. Ludwig Wittgenstein késői filozófiájáról*. 17–18.
69. Ludwig Wittgenstein: *A bizonyosságról*. 559.
70. Jacques Derrida: *A disszemináció*. Ford. Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán. Jelenkor, Pécs, 1998. 154.
71. Uo.
72. Jacques Derrida: *La structure, le signe, et le jeu dans le discours des sciences humaines*. In: Uő: *L'écriture et la différence*. Seuil, Paris, 1967. 409–429. További hivatkozás: ED.
73. ED 409.
74. Jacques Derrida: *A disszemináció*. 165–166.
75. ED 411.
76. Uo.
77. ED 426.
78. ED 427.
79. Jacques Derrida: *La carte postale, de Socrate à Freud et au-delà*. 159. A Platon-idézet Ritoók Zsigmond fordítása.
80. Lendvai L. Ferenc – Nyíri Kristóf: *A filozófia rövid története. A Védáktól Wittgensteinig*. Kossuth, Bp., (1974) 1995.
81. Ludwig Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés*. 7.
82. E kérdéshez lásd Allan Janik – Stephen Toulmin: *Wittgenstein's Vienna*. Touchstone, 1983; Nyíri Kristóf: *Ludwig Wittgenstein*. 51–102; *Európa szélén*. Kossuth, Budapest, 1986. 93–143; *A hagyomány filozófiája*. 83–116; Peter Kampitz: *Ludwig Wittgenstein, Wege und Umwege zu seinem Denken*. 36–53; Joachim Schulte: *Wittgenstein*. 26–60; Neumer Katalin: *Határutak. Ludwig Wittgenstein késői filozófiájáról*. 23–38; Neumer Katalin: *Utószó*. In: Ludwig Wittgenstein: *A bizonyosságról*. 189–264; Wilhelm Vossenkuhl: *Ludwig Wittgenstein*, Beck, München, 1995. 19–78; Wolfgang Kienzler: *Wittgensteins Wende zu seiner Spätphilosophie (1930–1932)*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1997. 15–79.
83. Ehhez a kérdéshez lásd Charles Altieri: *Wittgenstein on Consciousness and Language. A Challenge to Derridean Literary Theory*. *Modern Language Notes* 91, 6. 1976. december; *Act and Quality: A Theory of Literary Meaning and Humanistic Understanding*. University of Massachusetts Press, Amherst, 1981; J. Hillis Miller: *Speech Acts in Literature*, Stanford University Press, Stanford, 2002.
84. Ludwig Wittgenstein: *Vermischte Bemerkungen*. In: Uő: *Über Gewißheit*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1984. Összkiadás. 8. k. 568–569. Wittgenstein irodalomhoz való viszonyához lásd Peter Kampitz: *Ludwig Wittgenstein. Wege und Umwege zu seinem Denken*. 182–205; Joachim Schulte: *Wittgenstein*, Stuttgart. 30–33; *Wittgenstein und Philosophie ↔ Literatur*. Hrsg. W. Schmidt-Dengler – M. Huber – M. Huter. Österreichische Staatsdruckerei, Wien, 1990; Sascha Bru – Wolfgang Huemer – Daniel Steuer (eds.): *Wittgenstein Reading*. De Gruyter, Berlin/Boston, 2013.
85. Nyíri Kristóf: *Ludwig Wittgenstein*. 20–21; 37–38; 56–57.
86. Marjorie Perloff: *Wittgenstein's Ladder: Poetic Language and the Strangeness of the Ordinary*. University of Chicago Press, Chicago, 1996; Antonia Soulez: *Comment écrivent les philosophes? (de Kant a Wittgenstein) ou le style Wittgenstein*. Kime, Paris, 2003.
87. Sascha Bru – Wolfgang Huemer – Daniel Steuer (eds.): *Wittgenstein Reading*.
88. Wittgenstein és Agoston viszonyához lásd Alain Badiou: *L'antiphilosophie de Wittgenstein*. Nous, Paris, 2004. 155–156. Derrida és Agoston viszonyához lásd Jacques és Jacques Derrida: *Circonfession*. Seuil, Paris, 1991.
89. Geoffrey H. Hartman: *Saving the Text. Literature/Derrida/Philosophy*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, (1981, 1982) 1985. XXVII.
90. Alain Badiou: *L'antiphilosophie de Wittgenstein*. 163.
91. Uo. 162.
92. Uo. 156.
93. Uo. 162.
94. Uo. 157.